

Ігор Деоркін

кандидат історичних наук, доцент,
кафедра українознавства, культурології та історії науки,
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

ORCID: 0000-0001-9190-8265

Email: igor_dvorkin@ukr.net

ЄВРЕЙСЬКІ ПОГРОМИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Анотація: Стаття аналізує сучасні тенденції в українській історіографії єврейських погромів кінця ХІХ – початку ХХ ст. Розглядаються узагальнюючі праці з історії України, спеціальні роботи, присвячені антиєврейському насильству, та дослідження більш широких дотичних проблем, що побачили світ в останні два десятиліття. Проаналізовано загальний контекст робіт, їхні джерела, вплив попередніх досліджень, висновки до яких приходять автори тощо. Проаналізувавши дослідження, можна побачити, що погроми були в основному результатом модернізації, внутрішньої міграції, переселення в Україну робітників із російських провінцій імперії Романових тощо. Погроми також розглядаються в контексті соціальних та революційних рухів. Зокрема, насильство, на думку дослідників, призвело до появи сіонізму. Також євреї брали активну участь у лівому русі, ставши жертвою радикальних російських націоналістів та шовіністів-чорносотенців.

У сучасній українській історіографії наявні спеціальні праці, присвячені погромам першої та другої хвиль, яких, проте, не так вже й багато. Їх автори з'ясовують причини та наслідки погромів, значення насильства для єврейської громади та українсько-єврейських відносин, ставлення влади та суспільства до цих актів насильства тощо. Сучасні українські історики досліджують проблему погромів у різних контекстах: історії різних регіонів України, громад окремих міст, України в цілому; історії українського селянства, монархічного та чорносотенного руху в Україні, революційних подій 1905-1907 рр., міграційних процесів на українських землях, формуванні модерних націй, життя та діяльності видатних діячів тощо. Автори проводять повноцінні дослідження з використанням широкої джерельної бази, включаючи архівні матеріали, які, однак, часто мають фактографічний характер. У нас також є концептуальні дослідження, які посилаються на широку історіографію проблеми, включаючи зарубіжну. Ці твори часто звертають увагу читача на більш широкий - імперський, модернізаційний або міграційний контекст. Важливо, що дослідники вбачають в єврейському населенні акторів саме української історії. Через це їх набагато менше цікавить майбутнє євреїв, які залишили українські землі, ніж дослідників єврейської історії.

Ключові слова: українська історіографія, багатомітний підхід, єврейські погроми, етнічне насильство.

Ihor Dvorkin

Ph.D., Associate professor,
Department of Ukrainian Studies, Cultural Studies and the History of Science,
National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute»

JEWISH POGROMS OF THE LATE 19th – EARLY 20th CENTURY IN CONTEMPORARY UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

Abstract. The article analyzes modern tendencies in Ukrainian historiography of XIX – and early XX century Jewish pogroms. General works on the history of Ukraine, special works devoted to anti-Jewish violence, and the study of the similar problems, that has been published in the last two decades, are considered. The general context of works, their sources, previous researches influence, conclusions of which the authors came, etc. are analyzed. Reading the intelligence on the pogroms, we can see, that the pogroms were largely the result of modernization, internal migration, the relocation to Ukraine of workers from the Russian provinces of the Romanov Empire and so on. Pogroms are also viewed in the context of social and revolutionary movements. That is, the violence, according to researchers, led to the emergence of Zionism. Also, Jews were actively involved to the left movement, while falling victim to extreme Russian nationalists and chauvinists - the Black Hundreds.

We have special works dedicated to the pogroms of the first and second waves, which, however, are not so many. Their authors find out the causes and consequences of the pogroms, the significance of violence for the Jewish

community and Ukrainian-Jewish relations, the attitude of the authorities and society to these acts of violence, and so on. Some Ukrainian historians research the problem of pogroms on various issues. Among them are works on the history of Jews from different regions of Ukraine, communities of individual cities, Ukraine as a whole; the history of the Ukrainian peasantry, the monarchical and Black Hundred movement in Ukraine, the revolutionary events of 1905-1907, migration processes in Ukrainian lands, the formation of modern nations, the life and work of prominent figures and more. The authors conduct full-fledged research using a wide source base, including archival materials, which, however, are often factual in nature. This is a disadvantage, because historians are "captured" by the sources on which they rely. We also have conceptual research that refers to a broad historiography of the problem, including foreign. These works often draw the reader's attention to a broader - the imperial, modernization or migration context. It is important, that researchers see actors of Ukrainian history in the Jewish population. Because of this, they are much less interested in the future of the Jews who left the Ukrainian lands than in the researchers of Jewish history.

Keywords: Ukrainian historiography, multiethnic paradigm, Jewish pogroms, ethnic violence.

Постановка проблеми. Сучасна українська історіографія, що постала після 1991 р., зважаючи на відсутність доступу до західних концепцій, архівних джерел, ідеологічних обмежень попереднього, радянського, періоду мала, певною мірою, наздоганяти своїх іноземних колег у вивченні подій, що відбувались на території власне України. Єврейські студії не стали виключенням. Історіографія в незалежній Україні, після позбавлення ідеологічного контролю, а також під впливом концепцій, що сформувалися ще у XIX – на початку XX ст., закономірно стала розвиватись саме як націоцентрична. Традиційно українські історики ставили і ставлять в центр своїх досліджень саме українців та їх прагнення боротись за власну незалежність. Сусіди, у цій парадигмі, розглядались дуже опосередковано, радше як такі, що або суттєво не вплинули на українську історію, або негативно впливали на вільний розвиток українців на власній землі.

Дещо пізніше, у 2010-х рр., активізується дискусія щодо доцільності перезавантаження традиційного національного нарративу, із використанням багатоетнічного підходу, включенням в українську історію інших народів, що жили на теренах сучасної України. Закордонні українці, а згодом й українські історики поступово включають до своїх студій не-українців, адже дійсно, повноцінно вивчати українську історію без поляків, росіян чи євреїв, що жили та живуть в Україні вкрай важко. Причому меншини поступово перестають сприйматись виключно як гнобителі чи їхні посіпаки, а стають частиною колективного «ми», важливим елементом української історії, що вирізняє її серед інших [21, с. 27].

Звернення українських істориків до єврейської проблематики та українсько-єврейських взаємовідносин, як зазначає Й. Петровський-Штерн, дає можливість показати багатокультурний та багатоетнічний характер України, вони сприяють створенню більш складної динамічної та інтерактивної моделі України, що не обмежується вузькими етнічними рамками [19, с. 37–38]. Дійсно, єврейські студії поступово займають значне місце серед досліджень українських істориків, зокрема багато розвідок присвячується «довгому» XIX століттю. Дослідники звертаються до історії

єврейського населення окремих регіонів та міст, участі євреїв у політичному житті та місцевому самоврядуванні; імперської політики щодо євреїв, державного антисемітизму; освіти і просвітництва; міграцій та примусових переселень тощо.

В історіографії східноєвропейського єврейства погроми 1881-1882 рр. та початку XX ст. традиційно викликали велику зацікавленість, зважаючи на їхній великий вплив на історію євреїв Росії та єврейського народу в цілому. Звичайно, за більш ніж вікову історію дослідження підходи до визначення причин та наслідків антиєврейського насильства змінювались, переосмислення проблеми триває й у XXI столітті [29, с. 4]. Сучасні дослідники обговорюють ступінь впливу травматичного досвіду погромів на подальші трансформації єврейської спільноти. Сіоністська історіографія вважає ці погроми точкою відліку нової ери єврейської історії, під їх впливом відбувається «революція єврейського політичного життя» [2, с.10]. Також вважається, що погроми викликали кризу, що спричинила певну відмову від ідеї асиміляції та емансипації, перехід до ідеї окремого національного розвитку, що згодом став масовим рухом [18, с. 18].

У будь-якому разі, як пише Ізраель Бартаць, погроми стали надважливою віхою історії для євреїв Російської імперії, вони спричинили масове бажання євреїв вийти з того стану, у якому вони перебували століттями, єврейський націоналізм перейшов до організованої політичної стадії, до того ж антисемітизм став офіційною політикою в Росії [2, с. 12]. Друга хвиля погромів у 1903-1906 рр. мала значно більшу кількість жертв та також відбулася в значній мірі на сучасних українських землях. Важливу роль у початку та масштабності погромів зіграло ототожнення з боку промонархічних груп євреїв з революцією та пасивність влади у припиненні погромів [30].

Метою даної статті є аналіз української історіографії антиєврейського насилля кінця XIX – початку XX ст. в українських землях Російської імперії. Зокрема досліджуються синтетичні праці та спеціальні розвідки власне українських істориків та переклади західних україністів та дослідників українського єврейства, адже вони великою мірою впливають на розвиток власне українського історіописання.

Виклад основного матеріалу. Синтетичні дослідження з історії України, написані у етноцентричній національній парадигмі, традиційно відносно мало або зовсім не приділяли уваги історії українських євреїв чи українсько-єврейським відносинам. Натомість, автори робіт, що позиціонують свої синтетики української історії як багатонаціональні часто звертаються до епізодів з українсько-єврейської відносин.

Достатньо глибоко аналізуючи українсько-єврейські відносини кінця XIX – початку XX ст. Ярослав Грицак, серед наслідків погромів називає зародження єврейського національного руху, який ставив собі за мету розвиток модерної єврейської ідентичності. Єврейські погроми стали наслідком модернізаційних та міграційних процесів, адже їхніми виконавцями були здебільше промислові робітники-мігранти з Росії, а ключову роль в розповсюдженні насильства відіграли залізничники. Поява сіоністського руху після погромів, відзначає автор, означала появу потенційного союзника для українського руху у боротьбі з владою [6, с. 64–65].

Вагомий вплив на вітчизняну історіографію мають перекладені українською роботи представників західної академії. Так, канадський історик П.-Р. Маґочія у своїй синтетичній праці «Україна. Історія її земель і народів» аналізує причини та наслідки антиєврейського насильства, окреслює основні суперечливі історіографічні питання, що стосуються погромів: масштаби завданих збитків, міська чи сільська локалізація більшості погромів, стихійність чи чітка спланованість з боку влади різних рівнів, політичних груп чи окремих сторонніх осіб. Говорячи про погроми початку XX ст., відзначається зв'язок погромів та боротьби царського уряду з революційними рухами, ігноруванням владою антиєврейської агітації з боку чорносотенної преси тощо. Великий вплив погромів на життя єврейської громади, що спричинили еміграцію також відображений у роботі, крім того звертається увага на те, що більшість євреїв все ж таки залишились в Російській імперії та відігравали значну роль в усіх сферах життя [13, с. 328–330].

Канадський історик Сергій Єкельчик серед призвідників погромів періоду революції 1905-1907 рр. називає зокрема правих російських націоналістів, що вплинуло на перехід євреїв на бік російських соціал-демократів та розвиток сіоністського руху [7, с. 93]. Американський дослідник Сергій Плохій чимало уваги приділяє подіям революції на українських землях, одним з ключових аспектів яких стали єврейські погроми. Приводячи за приклад погром у Києві 1905 р., автор зазначає, що злочинцями зазвичай виявлялися нещодавні робітники-переселенці зі збіднілих російських та інколи українських сіл, що відчували себе дискримінованими буржуазією та місцевою адміністрацією. Євреї в цьому випадку вбачались погромниками «законними» мішенями для демонстрації своєї вірності принципам самодержавства, православ'я та

народності. Українські селяни брали участь у насильстві у містечках та на околицях великих міст. Саме після погрому найвідоміший єврейський письменник Шолом-Алейхем емігрував до Америки, а очікування погрому стало провідною темою його творчості [20, с. 251–252].

Далі звернемося до узагальнюючих робіт з історії українських євреїв та українсько-єврейських відносин. Частиною українського історичного дискурсу стали розвідки з історії українських євреїв та українсько-єврейських відносин, авторами яких є західні дослідники. Спільна праця Й. Петровського-Штерна та П.-Р. Маґочія «Євреї та українці. Тисячоліття співіснування» не містить опису погромів із розлогими кількісними показниками, а причини насильства не зводяться до цілеспрямованої державної антисемітської політики. Натомість, вказується на вплив індустріалізації, міграцій та урбанізації на погіршення соціально-економічного становища в містах. Спричинена вбивством Олександра II політична нестабільність, призвела до антиєврейського насильства, започаткованого селянами та робітниками у першому поколінні. Відзначається, що післяпогромні розслідування, що звинуватили у погромах самих євреїв, створили новий антиєврейський дискурс. Аналіз наслідків погромів у роботі не має чіткої прив'язки до України чи українсько-єврейських стосунків, охоплюючи більш широкі терени на контексти. Показано, що традиційне сприйняття погромів, що породили масову еміграцію євреїв, в меншій мірі стосується українських земель, натомість євреї Білорусі та Литви, що не зазнали насильства знаходились у значно гіршому економічному становищі, що змушувало їх покидати Російську імперію. Українські євреї долучились до цього процесу пізніше. Серед причин погромів періоду революції 1905-1907 рр. називається підступна роль царського уряду у підбурюванні до насильства, що знайшла відображення у тогочасній європейській та американській пресі, яка співчувала постраждалим євреям [14, с. 41–43].

У «Нарисах з історії та культури євреїв України» у відповідному розділі Володимир Любченко надається достатньо повний фактографічний опис антиєврейського насильства на українських землях, починаючи з першої половини XIX ст., що містить відомості про місця та кількість погромів та жертв насильства к. XIX – поч. XX ст. Причини погромів окреслені як наслідок політики державного антисемітизму, що реалізовувався на теренах України за допомогою чорносотенних організацій. Підкреслюється, що євреї та українці, що були бездержавними народами та зазнавали утисків та національного гноблення, не були у стані відкритої конфронтації, але частина українського населення піддавалася шовіністичній та антисемітській пропаганді. Відзначається схожий сценарій багатьох актів насильства, що розпочалися з чуток про

погроми, які часто розносили приїжджі-вихідці з російських губерній, при цьому місцева влада не намагалася зупинити їх. Окремо висвітлюється єврейський опір погромникам. Відзначається участь у самообороні українців та росіян, активна позиція засудження антисемітизму та насильства з боку української інтелігенції, активістів українського національного руху через публікації в українській демократичній пресі [17, с. 88–95].

Окрім загальних робіт з українсько-єврейської історії звичайно погроми не можуть опинитись поза увагою авторів досліджень історії локальних єврейських спільнот. Так, монографія Анни Морозової, присвячена єврейському населенню Лівобережної України, містить відповідний параграф, де ми знаходимо опис декількох погромів, у яких показана реакція поліції та влади на них. Вказуючи на причини погромів часів першої російської революції, авторка відзначає цілеспрямовану антисемітську агітацію царського уряду, пасивність більшості місцевих чиновників. Цікавим є погляд авторки на погроми 1905 р. як вияв страху з боку християнського населення. Зазначається, що його представники сприймали революційні демонстрації за участі у тому числі євреїв як кінець соціального порядку, а погроми як спосіб зберегти своє більш-менш привілейоване становище в суспільстві і помститися через євреїв політичним силам, що активно виступали проти особи царя. Робота також містить зведену таблицю з інформацією про погроми на Чернігівщині та Полтавщині, в якій зазначено населені пункти, кількість постраждалих і жертв з обох боків та інформацію про збитки антиєврейського насильства [16, с. 58–65, 221–233].

Ми також маємо декілька робіт безпосередньо з історії погромів, зокрема першої хвилі. Так, узагальнююча стаття Сергія Кальяна вписує слід за І. Барталем та іншими дослідниками погроми початку 1880-х рр. в узагальнену схему модернізації єврейської громади. «Пробудження оновленої єврейської ідентичності», один з етапів модернізації, зазначає автор, має безпосереднє відношення до погромів, воно стало віддзеркаленням посилення юдофобства в Російській імперії. Розглядаючи різні аспекти історії антиєврейського насильства, зокрема причини та наслідки погромів, еміграцію євреїв, тощо, зроблено висновок про сприяння погромів політизації єврейського руху, формуванню нових форм самоорганізації громади, відмову від саморусифікації та асиміляції [8].

Розвідка російського дослідника Андрія Тихонова, опублікована в «Українському історичному журналі», побудована на широкому колі архівних джерел Російського державного історичного архіву, присвячена єврейським погромам 1881 р. в українських губерніях Російської імперії. Автор приходить до висновку про роль кривавого наклепу у початку погромів, причиною яких було несприйняття єврейських методів та форм добування засобів для

прожиття, а не ненависть до євреїв як народу. Вища російська бюрократія, яка не стояла на антисемітських позиціях, намагалася використовувати досвід Західної Європи з великим відставанням, поділяючи євреїв на натуралізованих та ненатуралізованих. Політика асиміляції євреїв у підсумку зазнала невдачі, що стало очевидним на початку ХХ ст. [23].

Історія окремих погромів в цілому, а також деяких аспектів їхнього перебігу також стали предметом дослідження українських дослідників. Так, стаття Олексія Лейберова, про ніжинський погром 1905 р., присвячена аналізу погрому на мікрорівні. Водночас, дослідник вписує його до більш широкого контексту владного антисемітизму та передісторії антиєврейського насильства. Погром вбачається реакцією консервативної та монархічно налаштованої частини бідних міщан та селян на революційні події. Серед безпосередніх причин – поява на вулицях значної маси людей з протилежними політичними поглядами, етнічно-релігійне протистояння, побутовий антисемітизм, підігрітий алкоголем та бездіяльністю влади. Дослідник піддає критиці точку зору про організацію ніжинського погрому чорносотенцями чи місцевою владою [12].

Погроми, зокрема жовтневі 1905 року у Ніжині, висвітлюються й через призму біографічних розвідок. Так, робота Олени Труш присвячується позиції відомого історика, в той час професора Ніжинського історико-філологічного інституту Володимира Піскорського, який став учасником тих подій та був вимушений покинути місто. Історик, який з початком погромів, використовуючи свій статус, був одним з тих, хто намагався вплинути на події, звертаючись до начальника гарнізону, за кілька днів ледь сам не став жертвою промонархічно налаштованого натовпу [25]. Зокрема впливу погромів початку ХХ ст. на позицію провідного діяча єврейського національного руху Володимира Жаботинського присвятив свою роботу Анатолій Подольський. Погроми початку ХХ ст., акцентується у статті, максимально вплинули на позицію В. Жаботинського, який став після них сіоністом і залишився їм до кінця життя [22]. Також Вадим Яшин дослідив роль влади всіх рівнів та суспільства в боротьбі з погромами 1880-тих рр. на Півдні України та прийшов до висновків про хибну уяву щодо «злочинної ролі» влади у погромах. Дослідник пише, що губернська та місцева влада застосувала всі можливі правові та протиправні заходи для припинення та недопущення насильства, зокрема це застосування військ, масові фізичні покарання селян, кримінальне переслідування учасників погромів, роз'яснювальна робота тощо. Помітну роль у попередженні погромів зіграло також духівництво, зазначає автор [28]. Олексій Шляхов досліджує єврейські погроми на Катеринославщині у ширшому контексті етнополітичних протиріч кінця

XIX – початку XX ст. Антиєврейське насилля, та інші міжетнічні протиріччя відбувалися в умовах промислової модернізації, що мала, як зазначає автор, об'єктивно змушувати представників різних етнічних спільнот шукати злагоди. Втім, перехід від традиційного до індустріального суспільства супроводжувався розривом соціальних зв'язків та зубожінням населення, що й приводило до ксенофобії та погромів [27].

Єврейські погроми опосередковано згадуються та аналізуються у низці робіт з різних питань історії Наддніпрянщини імперського періоду. Так, робота Юлії Хитровської присвячена впливу позиції православного духовенства щодо «єврейського питання» на ставлення до євреїв. Авторка пише, що частина духовенства негативно ставилась до підбурювачів насильства, показовою тезою яких було наступне: «...До євреїв треба ставитись по-людські, по-християнські, навіть якщо вони погані...», даються приклади відкритого заклику до насильства в деяких відозвах духівництва, що мали значний вплив на зростання проявів антисемітизму і погроми. Водночас, авторка пише, що погроми стали певною відповіддю на поведінку самих євреїв, а саме їхня торгова діяльність, експлуатація православних, непропорційно висока участь євреїв в наростанні революційного руху [26].

Микола Андрійчук, досліджуючи висвітлення українсько-єврейських взаємин у друкованих виданнях Наддніпрянщини, проаналізував реакцію українського руху та преси на антиєврейські погроми. Серед проаналізованих дослідником проблем – реакція М. Драгоманова на погроми 1881-1882 рр.; публікації, присвячені погромам 1905-1907 рр. в українських виданнях - «Громадській думці», «Раді», «Рідному краї», – «Праці» [1, с. 94–95, 104–106, 129, 139]. Темою окремого дослідження став аналіз висвітлення реакції на погроми доби Першої російської революції на шпальтах харківської кадетської періодики, яка сприймала погроми як такі, що використовувалися владою для боротьби з революцією [15].

Окремі дослідники звертаються до різноманітних аспектів, пов'язаних з антиєврейським насильством, наприклад до проблеми єврейських погромів у виступах депутатів першої Державної думи [3]. Дослідники міграційних процесів з українських земель к. XIX – початку XX ст., також звертаються до еміграції євреїв, пов'язуючи її й з першими двома хвилями погромів [11]. Частина робіт присвячена аналізу історіографії різних аспектів історії євреїв України, зокрема участі єврейської громади в політичних процесах, що не могли оминути увагою антиєврейське насильство [9]. Зокрема, Дмитро Кудінов звертається у своїх розвідках до висвітлення в історіографії участі селян у єврейських погромах періоду революції 1905-1907 рр., а саме причинам цього явища. Місце

і роль селянства у погромах автор досліджує й через призму мемуарів [10].

Досліджуючи національні проекти, що були представлені на Правобережжі, Михайло Гаухман, звертається до впливу погромів на єврейський модерний проект. Автор зазначає, що погроми першої хвилі дали поштовх до появи національного руху серед російського єврейства, яке усвідомило проблематичність акультурації. Погроми періоду революції, як пише автор, за визначенням влади були спричинені революційністю єврейства, адже представники влади ототожнювали єврейську молодь і революціонерів [4].

Роботи, що розглядають діяльність монархічних організацій в Україні, містять чимало інформації про їхню участь у антиєврейському насильстві, зокрема про заперечення монархістами власної участі у погромах та нібито намагання разом з адміністрацією зупинити їх, що знайшло відображення у роботах сучасних дослідників [5]. Погроми також досліджуються й у контексті ставлення суспільства до проявів революційного терору на початку XX ст. Саме масовість єврейських погромів революційного періоду, які у суспільній думці виглядали як відповідь монархістів на терор революціонерів, призвела до формування негативного образу революціонерів-терористів і фактичному завершенню доби революційного тероризму [24].

Висновки. Підводячи підсумки, зазначимо, що історія єврейських погромів достатньо повно висвітлена в узагальнюючих працях, що позиціонуються авторами як розвідки під кутом зору багатоетнічного підходу, зокрема тих, що є перекладами праць західних українців. Автори робіт, що з самого початку були призначені для англomовного читача, звертають увагу на наслідки погромів, еміграцію євреїв до США та Палестини, долі всесвітньо відомих особистостей тощо. Читаючи ці розвідки, а також праці українських дослідників можна прийти до висновку, що погроми багато в чому стали наслідком модернізації, внутрішніх міграцій, а саме переселення до українських міст робітників з російських губерній імперії Романових. Також погроми розглядаються у контексті суспільних та революційних рухів. Тобто наслідком насильства, як відзначають дослідники, стала поява сіонізму, євреї активно залучаються до лівих сил, в той же час стаючи жертвами крайніх російських націоналістів та шовіністів-чорносотенців.

Також ми маємо чимало праць, присвячених погромам першої та другої хвилі. Їхні автори з'ясовують причини та наслідки погромів, значення насильства для єврейської громади та українсько-єврейських відносин, відношення влади та суспільства до цих актів насильства тощо. Частина українських дослідників опосередковано звертається до проблеми погромів у своїх розвідках з різних проблем. Серед них роботи, присвячені історії євреїв різних регіонів України,

громад окремих міст, України в цілому. Також це розвідки дослідників, що вивчають історію українського селянства, монархічний та чорносотенний рух в Україні, революційні події 1905-1907 рр., міграційні процеси на українських землях, формування модерних націй, життя та діяльність видатних діячів тощо. Ці теми, хоч на пряму не завжди пов'язані з погромами не можуть розглядатися без дослідження різних аспектів антиєврейського насильства. Автори проводять повноцінні дослідження із використанням широкої джерельної бази, у тому числі архівних матеріалів, які, проте, часто носять фактографічний характер. Це є певним недоліком, адже історики «потрапляють у полон» джерел, на які спираються. Маємо також і концептуальні дослідження, що посилаються на широку історіографію проблеми, у тому числі закордонну (найчастіше це російськомовні переклади основних робіт з східноєвропейської єврейської історії). Ці роботи часто звертають увагу читача на більш широкий - імперській, модернізаційний чи міграційний контекст. Велика кількість робіт відсилає нас до попередників, дослідників саме єврейської історії та власне погромів як явища. Важливо, що дослідники зазвичай бачать в єврейському населенні акторів саме української історії. Через це подальша доля євреїв, що покинули українські землі, значно менше їх цікавить, ніж дослідників саме єврейської історії. На нашу думку, дослідження проблеми єврейських погромів в українській історіографії мають перспективу, особливо це стосується ще більш контроверсійної в оцінках третьої хвилі, що відбулася в період Української революції 1917-1921 років.

1. Андрійчук М. Українсько-єврейський дискурс: висвітлення міжнаціональних взаємин у друкованих виданнях Наддніпрянщини (60-ті рр. XIX ст. – початок XX ст.). Київ, 2013. 242 с.

2. Барталь Й. От общины к нации: евреи Восточной Европы в 1772–1881 гг. Москва: Мосты культуры, 2007. 264 с.

3. Бурда І. Проблема єврейських погромів у виступах депутатів першої державної думи. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки*. 2010. Вип. 6. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/17550>

4. Гаухман М. В. Російська національна політика щодо єврейського питання в Правобережній Україні (1905–1914 рр.). *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2010. №19. С. 166–177.

5. Головіна О. В. Виникнення, цілі та структура монархічних організацій в Україні: загальний огляд історіографії проблеми. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія Історія та археологія*. 2013. Вип.21. С. 169–175.

6. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. Київ, 2000. 360 с.

7. Екельчик С. История Украины. Становление современной нации. Киев, 2010. 400 с.

8. Кальян С. Антиєврейські погроми у 80-х роках XIX століття: причини й наслідки. *Віче*. 2009. №8. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/1419/>

9. Кальян С. Єврейська громада України в політичному процесі другої половини XIX – початку XX ст. *Політичний менеджмент*. 2008. №5. С. 184–191.

10. Кудінов Д. Історичний дискурс причин єврейських погромів в Україні у жовтні 1905 року: селянський вимір. *Етнічна історія народів Європи*. 2014. Вип. 42. С. 85–94.

11. Ласінська М. Еміграція єврейського населення з українських земель наприкінці XIX – на початку XX ст. *Емінак*. 2015. № 1–2. С. 50–59. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/emina_k_2015_1-2_8

12. Лейберов О. «Огради жизнь, имущество и честь русских людей, и всю исстрадавшуюся Россию...» – жовтневі події 1905 року в Ніжині. *Ніжинська старовина*. 2009. Вип. 8. С. 110–116.

13. Маґочій П.-Р. Україна. Історія її земель і народів. Ужгород, 2012. 794 с.

14. Маґочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці. Тисячоліття співіснування. Ужгород. 2018. 340 с.

15. Малютина О. К. Харьковская кадетская периодика о еврейских погромах в Первой русской революции 1905–1907 гг. *Грані*. 2018. № 2. С. 107–112.

16. Морозова А. В. Єврейське населення Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX. Київ, 2009. 300 с.

17. Нариси з історії та культури євреїв України. Київ: Дух і літера, 2005. 440 с.

18. Натанс Б. За чертой: Евреи встречаются с позднеимперской Россией. Москва: РОССПЭН, 2007. 436 с.

19. Петровський-Штерн Й. Українці і євреї: простір взаємодії. Інавгураційна лекція з нагоди присвоєння звання почесного доктора Національного університету «Києво-Могилянська академія», прочитана 20 січня 2014 року. Київ, 2014. 71 с.

20. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків, 2016. 496 с.

21. Плохій С. Між історією та нацією: Павло-Роберт Маґочій і переосмислення української історії. *Критика*. 2011. Вересень–жовтень. С. 27–30.

22. Подольський А. Володимир Жаботинський та українські національні змагання першої чверті XX століття: дискусія щодо цінностей міжетнічних взаємин. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2010. №5 (49). С. 185–192.

23. Тихонов А. К. Єврейські погроми 1881 р. в українських губерніях Російської імперії. *Український історичний журнал*. 2007. № 5. С.65–74.

24. Ткаченко-Плахтій О. П. Ставлення українського та російського суспільства до проявів революційного терору на початку ХХ ст. *Проблеми політичної історії України*. 2013. Вип. 8. С. 21–28.

25. Труш О. М. Жовтневі погроми 1905 р. в Ніжині: позиція Володимира Пискорського. *Література та культура Полісся*. 2012. Вип. 69. С. 69–77. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ltkp_2012_69_9

26. Хитровська Ю. В. Позиція православного духовенства щодо «єврейського питання» та її вплив на становлення до євреїв Правобережної України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2016. Вип. 41. С. 44–52.

27. Шляхов О. Б. Етнополітичні протиріччя на Катеринославщині в умовах системної кризи російського самодержавства кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Проблеми політичної історії України*. 2020. Вип. 15. С. 49–61. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ppiu_2020_15_10

28. Яшин В. О. Влада і суспільство у боротьбі з антиєврейськими погромами початку 1880-х рр. у південноукраїнських землях. *Збірник наукових праць. Харк. нац. пед ун – т. імені Г. С. Сковороди. Серія історія та географія*. 2011. Вип. 41. С. 6–10.

29. Anti-Jewish Violence. Rethinking the Pogrom in East European History. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2010. 220 p.

30. Pogroms. *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. URL: <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Pogroms>

References

1. Andriychuk M. (2013). *Ukrayins'ko-yevrejs'kyj dy'skurs: vy'svitleniya mizhnacional'ny'x vzayemy'n u drukovany'x vy'dannyax Naddniprianshhy'ny` (60-ti rr. XIX st. – pochatok XX st.)*. [Ukrainian-Jewish discourse: coverage of interethnic relations in the printed editions of Naddniprianchina (60s of the XIX century - beginning of the XX century)]. Ky'yiv. 242 p. (in Ukrainian).

2. Bartal I. (2007). *Ot obschiny k natsii: evrei Vostochnoy Evropy v 1772-1881 gg.* [From community to nation: Jews of Eastern Europe in 1772-1881] Moskva: Mosty kulturyi. 264 p. (in Russian).

3. Burda I. (2010). *Problema yevrejs'ky'x pogromiv u vy'stupax deputativ pershoyi derzhavnoyi dumy* [The problem of Jewish pogroms in the speeches of deputies of the First State Duma]. *Naukovy'j chasopy's Nacional'nogo pedagogichnogo universy'tetu imeni M. P. Dragomanova. Seriya 6: Istory'chni nauky`*. Vy'p. 6 URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/17550> (in Ukrainian).

4. Haukman M.V. (2010). *Rosiys'ka natsional'na polityka shchodo yevreys'koho pytannya v Pravoberezhnyi Ukrayini (1905 – 1914 rr.)* [Russian national policy on the Jewish question in the Right Bank Ukraine (1905–1914)]. *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka*. №19. Pp. 166–177. (in Ukrainian).

5. Holovina O.V. (2013). *Vynyknennya, tsili ta struktura monarkhichnykh orhanizatsiy v Ukrayini: zahal'nyy ohlyad istoriohrafiiy problemy* [The emergence, goals and structure of monarchical

organizations in Ukraine: a general overview of the historiography of the problem.]. *Visnyk Dnipropetrovs'koho universytetu. Seriya Istoryia ta arkhelohiya*. Vyp.21. Pp. 169–175. (in Ukrainian).

6. Hrytsak Ya. (2010). *Narys istoriyi Ukrayiny. Formuvannya modernoyi ukrayins'koyi natsiyi* [Essay on the history of Ukraine. Formation of the modern Ukrainian nation of the XIX–XX centuries]. XIX–XX stolittya. Kyiv. 360 p. (in Ukrainian).

7. Ekelchik S. (2010). *Istoryia Ukrainyi. Stanovlenie sovremennoy natsii* [History of Ukraine. Formation of a modern nation.] Kiev. 400 p. (in Russian).

8. Kal'yan S. (2009). *Antyyevreys'ki pohromy u 80-kh rokakh XIX stolittya: prychny y naslidky* [Anti-Jewish pogroms in the 80s of the 19th century: reasons for the first legacy]. Viche. № 8. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/1419/> (in Ukrainian).

9. Kal'yan S. (2008). *Yevreys'ka hromada Ukrayiny v politychnomu protsesi druhoyi polovyny XIX – pochatku XX st.* [The Jewish community of Ukraine in the political process of the second half of the 19th - the early 20th century]. *Politychnyy menedzhment*. N5. Pp. 184–191. (in Ukrainian).

10. Kudinov D. (2014). *Istorychnyy dyskurs prychny yevreys'kykh pohromiv v Ukrayini u zhovtni 1905 roku: selyans'kyi vymir* [Historical Discourse of the Causes of the Jewish Pogroms in Ukraine in October 1905: The Peasant Dimension]. *Etnichna istoriya narodiv Yevropy*. Vyp. 42. Pp. 85–94. (in Ukrainian).

11. Lasins'ka M. (2015). *Emihratsiya yevreys'koho naselennya z ukrayins'kykh zemel' XIX – pochatku XX st.* [Emigration of the Jewish population from the Ukrainian lands in the late nineteenth - early twentieth century]. *Eminak*. № 1–2. Pp. 50–59. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/emina_k_2015_1-2_8 (in Ukrainian).

12. Lejberov O. (2009). «Ogrady` zhy`zn`, y`mushhestvo y` chest` rusky'x lyudej, y` vsyu y`sstradavshuyusya Rossy'yu... » – zhovtnevi podiyi 1905 roku v Nizhy'ni [“Protect the life, property and honor of the Russian people, and all the suffering Russia ...”- October events of 1905 in Nizhyn] *Nizhy'ns'ka staroy'na..* Vy'p. 8. Pp. 110–116. (in Ukrainian).

13. Mag`ochij P.-R. (2012). *Ukrayina. Istoryia yiyi zemel` i narodiv* [A History of Ukraine: The Land and Its People]. Uzhgorod. 794 p. (in Ukrainian).

14. Mag`ochij P.-R., Petrovs'ky'j-Shtern J. (2018). *Yevreyi ta ukrayinci. Ty'syacholittya spivisnuvannya* [Jews and Ukrainians. Millennium of coexistence]. Uzhgorod. 340 p. (in Ukrainian).

15. Malyuty`na O. K. (2018). *Xar'kovskaya kadetskaya pery`ody`ka o evrejsky'x pogromax v Pervoj russoj revolyucy'y` 1905 – 1907 gg.* [Kharkiv cadet periodicals about the Jewish pogroms in the First Russian Revolution of 1905-1907]. *Grani*. №2. Pp. 107–112. (in Ukrainian).

16. Morozova A. V. (2009). *Yevrejs'ke naselennya Livoberezhnoyi Ukrayiny` v drugij polovyni XIX – na pochatku XX* [The Jewish population of the Left Bank

Ukraine in the second half of the XIX– early XX]. Ky' yiv. 300 p. (in Ukrainian).

17. Nary'sy' z istoriyi ta kul'tury' yevreyiv Ukrayiny' (2005). [Essays on the history and culture of the Jews of Ukraine]. Ky' yiv: Dux i litera, 440 p. (in Ukrainian).

18. Natans B. (2007). *Za chertoj: Evrey' vstrechayutsya s pozdney'mperskoj Rossy'ej* [Beyond the Pale: The Jewish Encounter with Late Imperial Russia]. Moskva: ROSSPEN.436 p. (in Russian).

19. Petrovs'ky'j-Shtern J. (2014). *Ukrayinci i yevreyi: prostir vzayemodiyi. Inavguracijna lekciya z nagody' pry'svoyennya zvannya pochesnogo doktora Nacional'nogo universy'tetu «Ky'yevo-Mogy'lyans'ka akademiya», prochy'tana 20 sichnya 2014 roku* [Ukrainians and Jews: a space of interaction. Inaugural lecture on the occasion of awarding the title of Honorary Doctor of the National University "Kyiv-Mohyla Academy", given on January 20, 2014]. Ky' yiv. 71 p. (in Ukrainian).

20. Ploxij S. (2016). *Brama Yevropy'. Istoriya Ukrayiny' vid skifs'ky'x voyen do nezalezhnosti* [History of Ukraine from the Scythian wars to independence]. Xarkiv. 496 p. (in Ukrainian).

21. Ploxij S. (2011). *Mizh istoriyeyu ta nacyeyu: Pavlo-Robert Mag'ochij i pereosmy'slennya ukrayins'koyi istoriyi* [Between history and nation: Paul Robert Magocsi and rethinking Ukrainian history.] *Kry'ty'ka.. Veresen'–zhovten'*. Pp. 27–30. (in Ukrainian).

22. Podol's'ky'j A. (2010). *Volody'my'r Zhaboty'ns'ky'j ta ukrayins'ki nacional'ni zmagannya pershoyi chverti XX stolittya: dy'skusiya shhodo cinnostej mizhetnichny'x vzayemy'n.m* [Volodymyr Zhabotytsky and Ukrainian national competitions of the first quarter of the XX century: a discussion on the values of interethnic relations]. *Naukovi zapy'sky' Insty'tutu polity'chny'x i etnonacional'ny'x doslidzhen'im. I.F.Kurasa NAN Ukrayiny'*. №5 (49). Pp. 185–192. (in Ukrainian).

23. Tykhonov A. K. (2007). *Yevreys'ki pohromy 1881 r. v ukrayins'kykh huberniyakh Rosiys'koyi imperiyi* [Jewish pogroms of 1881 in the Ukrainian provinces of the Russian Empire]. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal*. № 5. Pp. 65–74. (in Ukrainian).

24. Tkachenko-Plakhtiy O. P. (2013). *Stavlennya ukrayins'koho ta rosiys'koho suspil'stva do proyaviv*

revolyutsiynoho teroru na pochatku XX st. [The attitude of Ukrainian and Russian society to the manifestations of revolutionary terror in the early twentieth century.]. *Problemy politychnoyi istoriyi Ukrayiny*. Vyp. 8. Pp. 21–28. (in Ukrainian).

25. Trush O. M. (2012). *Zhovtnevi pohromy 1905 r. v Nizhyni: pozytsiya Volodymyra Piskors'koho* [The October pogroms of 1905 in Nizhyn: the position of Volodymyr Piskorsky]. *Literatura ta kul'tura Polissya*. Vyp. 69. Pp. 69–77. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ltkp_2012_69_9 (in Ukrainian).

26. Khytrovs'ka Yu.V. (2016). *Pozytsiya pravoslavnoho dukhovenstva shhodo «yevreys'koho pytannya» ta yiyi vplyv na stanovlennya do yevreyiv Pravoberezhnoyi Ukrayiny naprykintsi XIX –na pochatku XX st.* [The position of the Orthodox clergy on the "Jewish question" and its influence on the formation of the Jews of the Right Bank Ukraine in the late nineteenth and early twentieth centuries]. *Storinky istoriyi: zbirnyk naukovykh prats'*. Vyp 41. Pp.44–52. (in Ukrainian).

27. Shlyakhov O. B. (2020). *Etnopolitychni protyrichchya na Katerynoslavshchyni v umovakh systemnoyi kryzy rosiys'koho samodержавства kintsya XIX – pochatku XX st.* [Ethnopolitical contradictions in the Ekaterinoslav region in the systemic crisis of the Russian autocracy of the late XIX - early XX centuries]. *Problemy politychnoyi istoriyi Ukrayiny*. Vyp. 15. Pp. 49–61. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ppiu_2020_15_10 (in Ukrainian).

28. Yashyn V. O. (2011). *Vlada i suspil'stvo u borot'bi z antyyevreys'kymy pohromamy pochatku 1880-kh rr. u pivdennoukrayins'kykh zemlyakh* [Yashin VO Authorities and society in the fight against anti-Jewish pogroms of the early 1880s in the southern Ukrainian lands]. *Zbirnyk naukovykh prats'. Khark. nats. ped un – t. imeni H .S. Skovorody. Seriya istoriya ta heohrafiya*. Vyp. 41. Pp. 6–10. (in Ukrainian).

29. Anti-Jewish Violence. Rethinking the Pogrom in East European History. (2010). Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press 220 p.

30. Pogroms. The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. URL: <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Pogroms>